

XX ASR SAMARQAND KASHTACHILIGI: AN'ANA VA MAHORAT

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i05.037>

G.A.Maxkamova
SamDPI

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrda yashab o'tgan Samarqandlik kashdato'z va chizmakashlar va ularning ijodi tahlil qilingan. Tikish texnikasi va mahorati haqida ma'lumotlar berilgan. Ularning ijodida o'z davri yangiliklarini izohlovchi naqshlar tahlili ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: yulduz" va "moh", "tegcha", "buta", "Toshkandiy", "kordi osh", "S" ko'rinishli naqsh, asal ari, ninachi, turna

20TH CENTURY SAMARKAND EMBROIDERY: TRADITION AND SKILL

G.A.Makkamova
SamSPI

Abstract: This article analyzes the творчество of Samarkand embroiderers and ornamental embroidery masters of the 20th century. Information is provided about sewing techniques and craftsmanship skills. The article also highlights an analysis of ornaments reflecting the innovations of their era in the artists' works.

Keywords: "Yulduz" and "Moh", "Tegcha", "Buta", "Toshkandiy", "Qordi Osh", S-shaped ornament, bee, dragonfly, crane

Samarqandlik usta-chevarlar haqida adabiyotlarda aks etgan ma'lumotlardan tashqari muallif Samarqandning Registon maydoni, Kaftarxonaning "Charmgaron" mahallasi, So'zan-garon mahallasi "Ziyolilar" mahallasi, Bog'ishamol mahallasi, Chelak, Urgut tumanlariga ham ekspeditsiya tashkil qilib, kerakli manbalarni yig'ishga, muzey fondi, arxiv ma'lumotlari sinchkovlik bilan o'rganishga harakat qildi.

Etnograf O.A.Suxarevaning kashtalar uchun yozgan ilmiy passportlarida Maxtob Muqumuvaning ijodi haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Boshqa ilmiy manbaalarda u haqida umuman ma'lumot uchramaydi.

Samarqand shahar Kaftarxona guzaridan kashtado'z 1888-yilda tug'ilgan va 1971-yil 15-sentyabrda 85 yoshda olamdan o'tgan. Faqat 7 ta qizi bo'lgan. Samarqand shahar Panjent ko'chasida yashagan. Nevarasi Kaftarxonaning "Charmgaron" mahallasida yashovchi Izzatov Norqul boboning aytishicha, katta

onasi faqat kashta tikkan va chizib bergan, qudasi Mastona momo chizilgan kashtani tikib bozorga olib borib, Urgut bozorga sotgan. Qamishdan bo'lgan ruchkada ko'k bo'yoqqa botirib chizgan. Lola va sitora gullarni, choynik kabi naqshlarni chizganini eslaydi. 100 x 110 sm bolinpo'sh. Oq fabrika surfiga bosma usulda, qora, yorqin qizil, malla rangdagi iplar. Bolinpo'sh uch tomondan qalin qu'r bilan o'ralgan, to'rtburchak arka bor, arka ichi o'qsimon mehrob bor. Markaz bo'sh, arka o'qi chetida va o'rtasida qip-qizil bargsimon-qalampirsimon shakl bor. Qur ichida lolalar shokosa kattaligida va rangi malladir. Uning o'rtasida yorqin qizil markaziy lolachasi bor. Ularni qora qalin bargsimon motiv ajratib turadi. Chetki qu'ri ham yo'l-yo'l ichida zig-zagli naqsh, 17 ta mayda gulchalari qizil va malla rangda navbatlashib kelgan. Markaziy maydonda 14 dona uch barg yoki qush izi bor. Iplari fabrika sintetik ipidir. Buyum chetlari qora las bilan 6 smlik mag'iz qilingan. Buyum 4 bo'lak matoning ulanib tikilgan. Mato eni 60 sm bo'lgan va yana 20 sm eniga ulangan. Buyum chappasidan birorta ham ip chiqmaganligidan buyum mahoratli kashtado'z tomonidan tikilganligini bildiradi.[1; Maxtob Muqumovanning nevarasi ko'rsatgan buyum bolinpo'sh]

Qanoat Roziqova¹ (chizmakash) Samarqand shahrining "Faqihulabulays" guzarida yashagan. Yirik va mayda kashtachilik namunalari uchun kashta nusxalarini yaratgan. Do'ppilar uchun yaratgan choynik nusxali tasvirlari, lolacha, oyat nusxa, qalampir tasvir, qulupnay mevasi juda tabiiyligi, soddaligi, kompozitsiyasining yengilligi bilan xususiyatlidir. Uning chizmalari tabiiyligi bilan o'ziga xosdir. U Samarqand do'ppilari naqshlarini real tasvirlar: olma guli, olcha guli, "olbuli" - olcha kabi tasvirlar bilan boyitdi. Yirik kashtalarda esa geometrik shaklli bargsimon rozetka va markaziy ko'rinishli doira ichida yirik "choynak" naqshi bilan ko'rkamdir.[2; Do'ppi uchun eskiz, kp№1565. Samaraqandlik chizmakash Qanoat Roziqova chizgan eskiz. Muallif olgan foto, 2021yil.]

Samarqandlik Munavvar Nosirova esa Qanoat Roziqovadan farqli ravishda yirik kashtalar uchun nusxalar chizgan bo'lib, murakkab ko'rinishli, qadimiy naqshlardan "yulduz" va "moh", "tegcha" naqshlarini tasvirlagan. Gullagan "buta" naqsh chizmalari ham juda serbarg va murakkab ko'rinishi bilan xususiyatlidir. Bu chizmakash haqida biror adabiyotda ma'lumotlar aks etmagan. Har bir "buta" tugal darajada tasvirlangan. Naqshlar rang-barang iplar bilan tikish uchun mo'ljallangan, sababi ular turli to'lqinsimon chiziqlar bilan ajratilgan. Joynamoz uchun nusxada ham har bir rozetka aylanasi va chetki bezaklarida mahoratni ko'rish mumkin. Chizmakash juda mahoratli va bu uning mohirligini bildiradi. Yirik so'zana uchun nafaqat chizilgan, balki ip ranglari ham qisman tikib qoldirilgan. Ya'ni rang yechimi ham berilgan. Bu usul chizmakashlikda qadimiy usul hisoblanadi. Samarqandlik Munavvar Nosirova 1934-yilda so'zana uchun chizgan nusxasi Samarqand maktabiga

¹ Muzei ilmiy passporti №1565

xosdir. Yirik quyuq burglar ichida rozetkalar, bargli butasimon ko'rinishli naqshlar, zardevor uchun nusxalarda ham juda murakkab mayda ko'rinishli naqshlari bor. "Butta" naqshli rozetkalari juda mayda va mahalliy maktabga xosdir. Samarqand qadimiy naqshlarini ko'rish mumkin. [So'zana uchun eskiz, kp№.840. Samaraqandlik chizmakash Munavvar Nosirova chizgan eskiz. Muallif olgan foto, 2021yil.]

Bu kashtado'zlardan farqli ravishda Urgutlik ijodkorlardir. Ularning orasida Toshkentdan kelib Urgutda yashab qolgan usta "Toshkandiy" taxallusi bilan ijod qilgan kashtado'z ism-sharifi noma'lum, 1940-yil, uning kompozitsiyalari zich va murakkabdir. "XIX asr oxirida janubiy-sharqiy qismiga Toshkentdan xalq ko'chib keladi va ular 4 kvartalga joylashadi. Ular mahalliy xalq ichida "Toshkandiy" taxallusi bilan atalgan". Fikrimizcha bu Samarqanddan Urgutga kelin bo'lib tushgan va hunar bilan shug'ullangan. Buta, shoxlar, qayrilgan barglar bir-biriga o'xshamas, masalan choynik motivli kashta tasvirida asosiy markazda choynik bo'lib, chizmakash choynikning zamonaviy talqinini yaratgan, ya'ni oyoqli elektr choynagi motivini qo'llagan. Butasimon-bargsimon motiv momaqaymoq guli va barglarini ham eslatadi. Ba'zan oyat nusxa naqshi ham uchraydi. Toshkandiy nomi Samarqand zargarlik buyumlari bilan ham bog'liq. Bu haqida O.A. Suxareva o'z monografiyasida eslab o'tadi. "Samarqandda XX asr boshida quloq orqasi bilan tutib turadigan, uchta uzun shishilali sirg'a "Toshkandiy" sirg'asi ba'zi hollarda kuzatildi". Har bir chilshilasida toshlar bilan bezatilganligini izohlaydi. U o'z tadqiqotlarida "Toshkandiy" alohida izlanishlarni talab qilishini izohlaydi. [Do'ppi uchun eskiz, kp№.1513/1. Urgutlik Toshkandiy eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil.]

Urgutlik Nurmuhammedova Obidaoy 1940-yil. Samarqandning Fkixulabulays guzaridan yana bir chizmakash Qanoat Roziqova bo'lib, 1940-yil do'ppilar uchun soda va primitiv naqshlarni chizgan. Ularning ichida olma guli, olcha mevasi, qulupnay mevasi kabi, tumor naqshli, qalampirli obi-bahor, lolacha, doira ichida choynak nusxa, oyat nusxa naqshlari juda ko'rkamdir.[Do'ppi uchun eskiz, kp№.1511 Urgutlik Nurmuhammedova Obidaoy chizgan eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil.]

Urgutlik Mahbi Otaboyeva 74 yoshli bo'lib, u So'fiyon guzarilik. So'zana va joynamoz uchun chizilgan naqshlari juda mayda gulli, mitti-mitti gullardan iborat kompozitsiyasi, takroriy kompozitsiyasi geometrik shaklli naqshlari bor. Mahbi Otaboyeva bolinpo'sh uchun chizgan nusxasida san'atshunos Elmira Gul tahlil qilgan yulduz tasviri bor. Uning joynamozga chizgan mayda naqshli nusxasi bejirim chiqqan, so'zanaga chizgan "kordi osh" naqshli tasviri unchalik mahoratli chiqmagan. Shu sabab uning ijodida mayda naqshlarni yaxshi joylashtirish va tasvirlash mahoratli deb aytish mumkin. [Do'ppi uchun eskiz, kp№.1366. Urgutlik Mahbi Otaboyeva eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil.]

Sabohat Rahmatullayeva (qo'l kashtasi) Urgutning G'oz qishlog'ida faoliyat olib borgan, XX asrning o'rtalarida ijod qilgan. Kashtado'z yirik va mayda kashta buyumlarini tikkan. U tikkan yirik so'zana oq fonga to'q qizil doiralardan iborat qora halqali bargsimon o'rama juda xususiyatli. Rozetka markazida alvon rangli lola bor, obalarida bargli naqshlar kashta kompozitsiyasiga umumiylik baxsh etgan. Kashtado'zning yaqinlaridan u haqida to'liq ma'lumotni ololmadik. Ma'lumotlar shaxsiy bo'lganligi uchun buni qo'lga kiritish va yoritishning imkoni bo'lmadi.

Pastdarg'om tumani kashtado'zlari Bibirajab Turdikulova va Xosiyat Xudoyorovalarning do'ppilarga chizgan nusxalari ham o'ziga xosdir. 1941-yilda muzeyga do'ppilar uchun naqsh eskizini chizgan. Naqshlarning tuzilishi markaziy bo'lib, markazdagi gul kichik ko'rinishda, chetlari esa nisbatan yirikroq. Ularda besh barg va to'rt barg ko'rinishdan sodda gullarni ko'rishimiz mumkin, qalampirli naqsh esa qalampir shodasini eslatadi. Yoki oddiy pechak gulni eslatuvchi shakllardan sodda ko'rinishli kompozitsiya tuzilgan. Pastdarg'om tumaniga oid do'ppi nusxalarida kompozitsiya ritmik takrorlanish evaziga erishilgan. Samarqand sahhar kashtalari kabi barglar uchli, o'tkir, tig'li ko'rinishda emas, yumaloq va oval ko'rinishdadir. Shohlarda barg kattaligi bir xil, ammo shohlarning dinamik harakati sabab ular kompozitsion ko'rkam va soddadir. Tasvirlar chizmakashlarning mohir bo'lganini bildiradi. [Do'ppi uchun eskiz, kp№.1600/33, p-604. Pastdarg'omlik kashtado'z Bibirajab Turdikulova eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil]

Bizga ma'lumki, O'zbekiston kashtachiligida turli hayvonlar va jonzotlar tasviri uchraydi. Nurota kashtalarida to'vus yoki bulbul tasviri bo'lsa, Buxoro kashtalarida tuya, ho'kiz, qo'y, tog' echkilarini uchratamiz. Ammo ularga umuman o'xshamagan holda turli jonzotlarning stilizatsiyali tasviri: xonqizi, ninachi, ari, yonar qo'ng'iz kabi tabiat jonzotlarini Payariqlik chizmakash Muharram Xoliqova chizgan bo'lib, "Katta turk" mahallasidan, 1939-yilda muzeyga do'ppi uchun chizgan nusxasi juda xususiyatli bo'lib, ularni ikkiga turkumlash mumkin. Birinchisi - hasharotlarni eslatuvchi bo'lib, do'ppi tepasi to'rtga bo'lingan va unda bir xil o'lchamli ari, ninachi, turnalar (osmonda uchib yurgandagi ko'rinishi stilizatsiyasi). Bunday naqshlar Samarqandning boshqa hech bir joyida uchramaydi, tasvirlar juda realligi bilan e'tiborlidir. Masalan, xon qizi yoki yonoq qo'ng'izni. Doira shakl ikki chetidan oyoqlari va boshidan shox qismi - bu juda qo'ng'iz ko'rinishini eslatadi. Ikkinchisi oddiy barglardan tuzilgan sodda kompozitsiyali naqshlardir. Barglari nozik islimiy, gullari ham assimetrik tabiiy joylashgan, uzun barglardan alohida naqsh ko'rinishi, yostiqlik ko'zi uchun ham, qalampir nusxa lolali barg aro naqshi bor. [Do'ppi uchun eskiz, kp№ 1396, kp№5036. Pastdarg'omlik kashtado'z Xosiyat Xudoyorova eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil]

Shu maskandan chizmakash To'g'ayeva Oysanam esa o'rgamchak va biyga o'xshash hasharotlarni chizgan. Shu o'rinda biz bu jonzotlarning yashash sharoitini

tuman tabiiy iqlimiga qay darajada mos kelishini ko'rib chiqish to'g'ri deb bildik. O'rgamchak va biylar sizot suvlari yuza joylashgan nam tuproqli joylar (ariq va zovurlar bo'yi, ekin ekilgan maydonlar chekkasi, daryo bo'ylari)da 60 sm gacha chuqurlikda O'zbekistonda tarqalgan 5 turidan "Lycosa pulviventris" bizga ma'lum. Tumanning nomi "Pay" arig'i nomidan olingan. Payariq tumanida tog'lardan oqib tushadigan mayda soylar bahor oylarida Sag'anoqsoyga borib quyiladi. Janubiy tekislik qismidan Zarafshon daryosining irmoqlari - Qorasuv va boshqa mayda soylar oqib o'tadi. Mazkur tahlillardan "bu naqshlar real ko'rinishdagi hasharotlar tasviri" degan xulosa qilishimizga olib keladi. Kashtalar xalqning turmush tarzi, tabiati, tushunchalarini bildirar ekan, Samarqandning Chelak, Xaylavot guzarlarida yashagan chizmakashlar o'sha qo'ng'iz, turna, ninachi, xonqizi, ari kabi hasharotlarni kashta naqshlariga solgan. Chizmalarda hasharotlarning alohida xususiyati: shoxi yoki qanoti shakli, dumi, mo'ylovi va hokazo aks etgan.

Mahkam Isoqulova 1939-yilda 50 yoshli bo'lgan (demak, 1889-yilda tug'ilgan). Chelak tumani Katta turk mahallasi chizmakashi. Yostiqqoshlarda romb shakli ichiga gul va barglar joylangan, rombnings tashqi burchaklarida uch barglar uzun-uzun ko'rinishi uning ijodida o'ziga xosdir. Ko'zdagi gullar yumaloqsimon bo'lsa, chetki barglar ham yumaloqsimon tarzda chizilgan. [Do'ppi uchun eskiz, kp№.1398 Payariqlk chizmakash Maxkam Isoqulova eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil.]

Chizmakash ijodidagi yostiq ko'zlar uchun kashtalarni bugungi kun chelaklik Tursunova Qo'ysin momo (1947-yilda tug'ilgan), Nilufar Jamolova (1980-yilda tug'ilgan) tikayotgan yostiq qoshlarida ko'rish mumkin. Chelak kashtalarida bugun mahalliy xususiyat yostiq qoshlarda saqlanib qolgan.

Yuqoridagi ma'lumotlardan shuni aytish mumkinki, XX-asr Samarqand va uning hududlarida ijod qilgan kashtado'z va chizmakashlar an'anani davom ettirgan holda qadimiy naqshlarni qo'llab, bugungi kingacha yetib kelishiga sababchi bo'ldilar. Shu bilan birga o'z zamonasidagi yangiliklardan:mayishiy buyumlarni ham stilizatsiya qilgan holda kashta nusxalarini yaratdilar. Naqsh kompozitsiyalarida diqqatni markazdan qochirish va diqqatni markazga jamlash usullari yaxshi o'zlashtirilgan. Kahsta ranglarni tanlashda ham ularning mahorati namoyon bo'ladi. Iliq va sovuq ranglarning hususiyatlarini yaxshi tushganlar. Ular borliqni va undagi jonzotlarni, hayvonlar va qushlarni ham naqsh nusxalariga kiritdilar. Ularnig yuksak didi va yetuk naqsh kompozitsiyasi sababli bugun xalqaro miqyosda ham e'zozlanadi va tarixiylik, information vosita sifatida ham qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maxtob Muqumovanning nevarasi ko'rsatgan buyum bolinpo'sh;
2. Do'ppi uchun eskiz, kp№1565. Samaraqandlik chizmakash Qanoat Roziqova chizgan eskiz. Muallif olgan foto, 2021yil;

3. SDMQ fotonegativlar arxiv hujjati. И.А Сухарев. Фотонегатив черно-белый. Рисование узоров для вышивки. Рисовальщица Урун-ой Урунбаева за работой. г. Самарканд, Сузангаранская часть, 1934
4. Э.Гюль “Сады небесные и сады земные. Вышивка Узбекистана скрытый смысл сакральных текстов” Москва.- 2013.-С.71,81- 208 с
5. Р.Фатхуллаев С.ХІХ - асрнинг иккинчи ярми ва ХХ - асрнинг 20-йилларида Ўзбекистон амалий - безак санъатидаги тасвирий мавзулар.- Тошкент, 2000.-165 б
6. Қ.Ж Жумаев. ХІХ аср охири - ХХ аср бошларида Бухоронинг анъанавий каштадўзлик санъати. -Тошкент, 2000-142 б
7. So‘zana uchun eskiz, kp№.840. Samaraqandlik chizmakash Munavvar Nosirova chizgan eskiz. Muallif olgan foto, 2021yil;
8. Do‘ppi uchun eskiz, kp№.1513/1. Urgutlik Toshkandiy eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil;
9. Do‘ppi uchun eskiz, kp№.1366. Urgutlik Mahbi Otaboyeva eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil;
10. Do‘ppi uchun eskiz, kp№.1600/33, p-604. Pastdarg‘omlik kashtado‘z Bibirajab Turdikulova eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil;
11. Do‘ppi uchun eskiz, kp№ 1396, kp№5036. Pastdarg‘omlik kashtado‘z Xosiyat Xudoyorova eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil;
12. Do‘ppi uchun eskiz, kp№.1398 Payariqlk chizmakash Maxkam Isoqulova eskizi. Muallif olgan foto, 2021yil;